

*А. ТИХОЛАЗ*  
*Київ*

## **ДУХОВНО-АКАДЕМІЧНА ОСВІТА ТА СТАНОВЛЕННЯ ФІЛОСОФІЇ У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ**

В історії вітчизняної філософської думки духовним академіям належить, без перебільшення, виняткове місце. Зумовлено це щонайменше двома причинами. По-перше, саме духовні академії з їхньою безперервною традицією викладання філософії виявилися у ХІХ ст. найсприятливішим середовищем для розвитку філософії у її професійних формах. По-друге, саме в духовних академіях вперше усвідомлює себе потреба у виробленні національно-своєрідних форм філософії. Водночас здобуттю духовними академіями особливої ролі у філософському розвитку Росії ХІХ століття сприяли (хоча у даному випадку слово «сприяли» набуває вочевидь двозначного відтінку) абсолютно ненормальні умови, що в них опинилася філософія у стінах університетів.

Щодо першої обставини, зазначимо, що становлення самобутньої національної філософії в Росії відбувалося здебільшого поза університетськими кафедрами, утворюючи ніби паралельний потік по відношенню до «офіційної» філософії. З одного боку в цьому полягала своєрідна запорука її духовної свободи, такої необхідної для здорового творчого філософування. Проте, з іншого боку, ця «неформальна» філософія, особливо на ранніх ступенях свого розвитку, часто-густо грішила несистемністю та публіцистичністю, що містило у собі загрозу дилетантизму. І хоча позбавлена систематичної форми літературно-публіцистична спадщина Чаадаєва, Хомякова чи Кирєєвського — цих «зірок першої величини» — містила могутній філософський потенціал, цілком очевидним є те, що для подальшого розвитку, а тим більше для поширення, нова філософія потребувала щеплення філософського професіоналізму. Осередками такого професіоналізму

і були духовні академії. На той момент, коли університетська філософія зробить свої перші кроки, академічна філософія вже матиме майже двохсотлітню історію, що сягатиме Києво-Могилянської академії. Слов'яно-греко-латинська академія у Москві, Харківський колегіум, нарешті, сорок чотири семінарії, що діяли у XVIII столітті — в усіх цих духовних школах викладалася філософія. І хоча б як не оцінювали рівень тієї філософії з пануючим у ній вольфіанством, неможливо не визнати, що за рівнем професіоналізму «духовна філософія» на початку XIX століття перебувала поза конкуренцією.

Щодо другої обставини, то роль духовних академії була зумовлена вже їхнім, так би мовити, прямим призначенням. Доволі часто, характеризуючи викладання філософії в духовних академіях, наводять знамениті слова з проекту академічного статуту: «В натовпі різноманітних людських гадок існує нитка, якої професор необхідно повинен додержуватися. Цією ниткою є істина євангельська... Лишень ті теорії обгрунтовані та слушні, які вкорінені, так би мовити, в істині євангельській...»<sup>1</sup>. Легко дійти висновку, що у світлі таких «директив» розвиток хоч би трохи вільного філософствування абсолютно неможливий. На щастя, таке твердження просто не відповідає історичній дійсності: академічна філософія розгортає перед нами цілий спектр оригінальних філософських вчень. Важливішим тут, проте, є інше. Враховуючи, що головним внеском вітчизняної філософії до скарбниці світової філософської думки стає саме релігійна філософія, в першу чергу, у вигляді філософії всеєдності, «релігійна ангажованість» філософії у духовних школах виявляється обставиною далеко не однозначною. Саме в духовних академіях бере свій початок прагнення побудови національної філософії, що поєднує досягнення світової філософії з досвідом православного умоспоглядання. Ось що писав з цього приводу В.Зеньківський: «З одного боку, православна догматика, святоотечеська література визначали основні шляхи та грані роздумів, з іншого боку, багата філософська література Західної Європи уможлиблювала вибір між тими чи іншими філософськими напрямками у розбудові «християнської філософії». Разом із тим,.. саме в духовних академіях вперше виникає ідея власної національної філософії, що спирається на вчення Церк-

<sup>1</sup> Див.: Чистович И. История Петербургской Духовной Академии. — СПб., 1857. — С. 192-193.

ви й водночас у вільному синтезі використовує ідеї західно-європейської філософії»<sup>2</sup>.

Оцінювати релігійну орієнтованість академічної філософії лишень як чинник, що ускладнював її вільний розвиток, можна тільки виходячи з позаісторично-сцієнтистського погляду на філософію, лише повністю ігноруючи її місце та роль у певному культурному середовищі. Адже для Росії ХІХ століття, де саме релігійна філософія виявилася здатною витримати перевірку часом, духовно-академічна філософія (що часто характеризується розпливчастим терміном «теїзм»), виявляється витоком її національної своєрідності. Це був змушений визнати навіть Г.Шпет — мислитель, для якого духовна філософія була глибоко чужою. В його уїдливих словах міститься вимушене визнання ролі «офіційної філософії» у становленні національної філософської традиції: «Неможливо заперечувати, однак, — пише він, — що деякі, хоча й незграбні, спроби намацати свою «національну» проблему здійснювалися й офіційною філософією. У будь-якому випадку, від сліпого наслідування вона намагалася перейти до певної відносної самостійності — від наведення прописів — до каракулів на разлинованому папері. Неповністю заперечити, що *перші кроки* були зроблені офіційною філософією. Це були хиткі кроки рахитика, невпевненого у собі і непевного, що йому дозволяється ступити саме так, а не інакше. Він робив крок не відаючи, куди ставити ногу, й боязко читав дозвіл у підозрілому погляді опікуючого ока. Тим не менше спроби робилися. І коли новий німецький винахід прийшов на підмогу, важко було вже сказати, чи лише розв'язувалася у нас — на догоду начальству — проблема *віри та знання*, чи вона також ставилася нами як *наша* проблема... Проте в одній із течій нашої філософії вона природньо посіла домінуюче місце: у філософії православних духовних академій»<sup>3</sup>. Якщо абстрагуватися від уїдливого тону, з цими словами можна погодитися: саме в духовних академіях було зроблено перші кроки (причому все менш невпевнені) у напрямку створення самобутньої філософії. Цілком слушним є і твердження, що ці кроки здійснювалися під «опікуючим поглядом». Це змушує нас торкнутися зовнішніх обставин, що зумовили унікальне становище філософії в духовних школах тогочасної Росії.

<sup>2</sup> Зеньковский В.В. История русской философии. — Париж, 1948. — Т. 1. — С. 305.

<sup>3</sup> Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии // Сочинения. — М., 1989. — С. 155.

Серед безлічі обставин слід виокремити урядову політику переслідувань філософії у світських навчальних закладах, перш за все, в університетах. Уже перші кроки університетської філософії здійснювалися в умовах якщо не прямих репресій, вигнання з кафедр чи висилання професорів, то в гнітючій атмосфері підозри, наклепництва та доносительства. Перші десятиліття університетської філософії — це роки боротьби за виживання, коли поширенню філософських ідей нерідко знаходилося місце лише в курсах мінералогії, сільського господарства чи анатомії.

Зі вступом на престол Олександра I урядова політика щодо філософії, здається, подавала надії на зміни на краще. У гімназіях було введено викладання широкого кола філософських дисциплін у великому обсязі. В університетах перше десятиліття XIX століття було позначене початком поширення німецького ідеалізму, що здійснювалося зусиллями Шада, Велланського, Галича. Проте надіям на розквіт світського філософствування не судилося виправдатися. Духовний злам, пережитий Олександром I після Вітчизняної війни, супроводжувався докорінними змінами у ставленні до філософії. Діячами нового об'єднаного міністерства «народної освіти та духовних справ», що чуйно відгукнулися на зміну монаршого умонастрою, було зроблено все, аби вигнати філософію з гімназій та університетів, перетворивши останні на щось середнє між єзуїтськими школами та військовими училищами. Свого апогею ця політика досягла пізніше, за часів Миколи I, коли міністр кн. Ширінський-Шихматов у 1850 році заборонив викладання філософії в університетах, зауважуючи: «Покладено край облесливим мудруванням філософії». Так майже на 15 років філософію було вигнано зі стін університетів.

Ось що писав з приводу цих обставин філософського розвитку в Росії Е.Радлов: «Розвиток науки та філософії за останні два століття був переривчастим, хоча загалом він постійно прогресував, незважаючи на різноманітні перепони, що їх створювали умови політичного життя. Особливо про це слід сказати щодо філософії: вона зазнавала підозри та переслідування з боку уряду більшою мірою, ніж інші науки... Вперше філософія зазнала гоніння за часів Катерини II, коли почали переслідувати будь-який прояв вільнодумства, яке раніше захочувалося самою імператрицею. Радишев та франкмасони були першими жертвами урядового переслідування. Потім, за

Олександра I, такому самому переслідуванню піддавалася містична література, після того, як вона деякий час, за князя Голіцина, заохочувалася; проте вже Голіцин почав виганяти з університетів шеллінгіанців, так, наприклад, був вигнаний з Росії професор Харківського університету Шад, усунутий від викладання Фесслер, і взято під підозру викладання природного права. Три попечителі: Корнеєв, Магницький та Рунич, здійснили спустошення трьох університетів: Харківського, Казанського та Петербурзького; з-поміж підпалих у немилість професорів відзначимо Солнцева у Казані, шеллінгіанця Галича у Петербурзі, ректора Осиповського, супротивника Канта, й Шада у Харкові. Шишкову належить знаменитий вислів щодо викладання філософії: «Користь сумнівна, а шкода можлива». За часів Миколи Павловича викладання філософії зазнало великого утиску й у 1850 році передане з рук світських осіб до осіб духовного звання. Такий стан зберігся аж до нового університетського статуту 1863 року<sup>4</sup>.

Отже, політика урядових гонінь на філософію створила ситуацію, коли духовні академії, багато в чому попри власне призначення, виявилися єдиними носіями та зберігачами традицій професійної філософії. Цей фактор позначився і на тому, що роль академічної філософії в духовному житті тогочасної Росії виявилася дещо суперечливою. З одного боку, саме у стінах академій вдалося зберегти належний інтелектуальний стандарт у вивченні та викладанні філософії, завдяки чому саме випускники духовних академій виявилися здатними обійняти університетські кафедри філософії на початку 60-х років після скасування заборони на викладання філософії. Проте з іншого боку духовна філософія розвивалася ніби в ізоляції від вільних, секулярних філософських пошуків, що здійснювалися поза університетським та академічним середовищем. О.Введенський писав з цього приводу: «Духовна філософія... розвивалася без будь-якого впливу на світську й навіть майже не мала значення для загального руху нашого інтелектуального розвитку»<sup>5</sup>. Подібне судження страждає, мабуть, зайвою категоричністю. Варто лише згадати активну філософську полеміку, що неодноразово спалахувала між

<sup>4</sup> Радлов Э.Л. Очерки развития русской философии // Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г. Очерки истории русской философии. — Свердловск, 1991. — С.98-99.

<sup>5</sup> Введенский А.И. Судьбы философии в России. — Там же. — С. 33.

«академічними» філософами та діячами не просто «світської» філософії, а й представниками її найрадикальнішого, революційно-демократичного табору. Слід також зазначити, що своєрідна ізольованість духовно-академічної філософії була зумовлена не лише природньою замкненістю духовних навчальних закладів, а й ставленням до неї з боку «світських» опонентів, які охоче оголошували її «семінарською вченістю» та «попівщиною», не дбаючи про те, щоб поставитися до неї з належною повагою.

Таке ставлення, що пояснюється причинами суто позафілософського гатунку, не відповідало фактичному рівневі академічного філософування. Більше того, можна з великою мірою впевненості припустити, що якби розвиток філософії в Росії пішов у напрямку, керованому діячами «прогресивного» табору, він взагалі міг незабаром припинитися. Саме духовна філософія виявилася здатною протистояти натискові нігілізму, примітивного матеріалізму та позитивізму, що активно пропагувався у демократичному середовищі. «Реакція матеріалізму та позитивізму могла походити, — писав О.Никольський, — перш за все, з того середовища, де вже традиційно зберегалися зерна ідеалізму — із середовища російської академічної філософії... На протигагу університетській філософії, де внаслідок безперервних коливань у становленні університетських кафедр та постійної гонитви професорів за «новими словами» не могли сформуватися жодні установлені традиції, академічну філософію відрізняло усталене, визначене спрямування. Тут, в духовних академіях, через те, що філософія викладалася безперервно впродовж цілого століття (для Московської та Київської академій навіть більше, ніж двох століть), могли утворитися міцні філософські традиції; пануючим, наскрізним, мов безперервна нитка, тут був ідеалізм... Із середовища представників цієї ідеалістичної філософії й виходили у нас перші бійці на філософське поле, коли це поле вкривалося бур'янами... В особі Юркевича, який виступав з нищівною критикою матеріалізму Чернишевського, можна бачити приклад такого глибоко підготовленого та сильного бійця. В особі преосв. Никанора, який ступив на філософську ниву майже водночас із Соловйовим, можна бачити приклад іншого, також глибоко підготовленого, сильного й талановитого бійця проти іншого негативного напрямку — позитивізму. Отже, традиційний ідеа-

лізм академічної філософії був першим джерелом, звідки могла впливати реакція позитивізму»<sup>6</sup>.

Було б, однак, помилкою зводити значення академічної філософії лише до ролі вакцини проти зарази філософського нігілізму, що походила з революційно-демократичного табору. Вона має й цілком позитивне значення: саме в духовних академіях вітчизняна філософія досягає інтелектуального повноліття, досягає до рівня світових філософських стандартів. Адже на початку 60-х років, під час повернення філософії на університетські кафедри, з'ясувалося, що жоден з-поміж «світських» філософів за рівнем своєї підготовки не здатен обійняти посади професорів філософії; на кафедри університетів, як і багато років тому, довелося б запрошувати іноземців. Досить лише перерахувати деяких філософів-вихованців духовних академій, аби зрозуміти, чим завдячує вітчизняна філософія духовним школам: Гогоцький, Новицький, Карпов, Юркевич, Голубинський, Кудрявцев...

Що являло собою вивчення та викладання філософії у духовних академіях? Для відповіді на це питання слід коротко зупинитися на деяких моментах історії виникнення академій як нового типу вищих навчальних закладів. Початок реформи духовної освіти припадає на перше десятиліття царювання Олександра I — добу ліберально-демократичних ілюзій. У 1807 році згідно з наказом імператора було створено Комітет з удосконалення духовних училищ, реформований у 1808 році на Комісію духовних училищ, яка у своїй діяльності керувалася «Начертанням правил про створення духовних училищ», розробленим ще Комітетом. Згідно з «Начертанням» було створено чітку чотириступеневу систему духовних шкіл: парафіяльні училища, повітові училища, єпархіальні семінарії та академії. Академії, що увінчували цю систему, виконували потрійну роль: були вищими школами, науковими центрами («колегіями») та адміністративними центрами навчальних округів. Штат академій передбачав 6 професорів та 12 бакалаврів.

Комісією було розроблено також Академічний статут, що з метою експерименту був прийнятий у відкритій у 1809 році Санкт-Петербурзькій академії. З урахуванням досвіду першого набору слухачів статут було переглянуто й остаточно ухвалено у

<sup>6</sup> Никольский А. Русский Ориген XIX века. Вл.С.Соловьев // Вера и Разум. — 1902. — №10 (май, кн.2). — С. 414-416.

1814 році. Того ж року згідно з вимогами статуту почала свою роботу Московська академія. 1819 року настала черга Київської академії й лише 1842 — Казанської. Те, що процес відкриття академій тривав так довго, пояснюється, перш за все, гострою нестачею викладацьких кадрів. Це добре усвідомлювали діячі Комісії, які ще у 1808 році вирішили відкрити спочатку Санкт-Петербурзьку академію, де передбачалося підготувати педагогів, здатних на належному рівні здійснювати викладання в академіях Москви, Києва та Казані.

Викладанню філософії призначалася особлива роль вже у «Начертанні правил про створення духовних училищ»: «Духовні академії, не перепинаючися на поприщі, їм призначеному, первинним і так би мовити стихійним навчанням наук граматичних та історичних, обіймуть у науках філософських та богословських простір, що їм личить, і постануть на череді просвіти, вищому духовенству притаманної»<sup>7</sup>. Філософія викладалася і в дореформених духовних школах: там майже неподільно панувало вольфіанство, а викладання здійснювалося за підручниками таких «зірок другої величини», як Баумейстер, Вінклер або Карпе. Звісно, про жодні серйозні успіхи у філософії за такого навчання мова йти не могла. Статут 1814 року принципово змінив ставлення до філософії, запровадивши у навчання історію філософії (зазначимо, що в галузі історії філософії академічні філософи тривалий час лишалися практично поза конкуренцією). Високий рівень філософської підготовки в академіях забезпечувало і запроваджене Статутом викладання філософії у семінаріях, де здійснювалася підготовка до вищої філософської освіти. Величезну роль у процесі формування вітчизняної релігійної філософії відіграла включена до Статуту рекомендація щодо особливої уваги до Платона та платонізму як зразків «істинної філософії». Адже саме синтез платонізму та християнства стане однією з визначних рис філософських побудов найзначніших вітчизняних мислителів.

Звернімо увагу на виховні завдання, що висувалися перед духовними школами: «Внутрішнє формування юнаків до дієвого християнства хай буде єдиною метою усіх училищ»<sup>8</sup>. З реалізацією цього завдання була пов'язана традиція, влучно названа Г.Флоровським «сердечним богослів'ям», «яке перш за все і ви-

<sup>7</sup> Флоровский Г. Пути русского богословия. — Париж, 1988. — С. 144.

<sup>8</sup> Там же. — С. 184.

клядалося у духовних школах»<sup>9</sup>. «Сердечне богослів'я» як засіб «формування внутрішньої людини» було одним із напрямків, **слідомо** здійснюваної у духовних школах політики. У цьому **важко** не побачити вплив загальної атмосфери першого десятиліття олександрівської доби з її духом мрійливого пієтизму: «Це було пробудження серця... Однак одразу доводиться продовжити. ще не пробудження думки. Ї уява ще не була вгамована, ще не була загартована в розумовій спокусі, в інтелектуальній аскезі... Для всієї доби так властиве саме це відторгнення розуму та серця, думки та уяви, — навіть не стільки безвілля, скільки саме ця *безвідповідальність серця*... Саме в цій ваді серця — вся кволість та неміч пієтизму. Ї російська душа проходить крізь цю спокусу або звабу пієтизму на початку минулого століття»<sup>10</sup>. На «богослів'я серця», що культивувалося в академіях, слід звернути увагу, аби не піддатися такій поширеній нині спокусі вбачати в його окремих зразках прояви горезвісного національного «кордоцентризму».

Характеризуючи Статут 1814 року ми менш за все хотіли змалювати його у вигляді програми вільної та всебічної філософської освіти. Те, що перед нами Статут саме духовних академій, повною мірою дається взнаки на приписуваних у ньому вимогах щодо способу філософської освіти, беззастережно підпорядковуючи його істинам Святого Письма. Викладач філософії, згідно зі Статутом, «мусить бути внутрішньо переконаний, що ані він, ані учні його ніколи не побачать світла вищої філософії, єдино істинної, якщо не шукатимуть його в ученні християнському»<sup>11</sup>. Що ж до змісту певних філософських систем, то «все, що не відповідає істинному розумові Святого Письма, є істиною хибною та оманною й без жалю мусить відкидатися»<sup>12</sup>. Наводячи ці настанови Статуту, Г.Флоровський зауважує: «Цей постулат належить розуміти у дусі тодішнього «теософізму» чи «пієтизму». Це була радше вимога внутрішньої «ілюмінації» або просвітлення розуму, аніж обмеження самодіяльності спекулятивної думки»<sup>13</sup>. Зазначимо, однак, що навіть якщо Г.Флоровський і не видає бажане за дійсне (що більш ніж імовірно), то, хоч би як там

<sup>9</sup> Там же.

<sup>10</sup> Там же. — С. 128.

<sup>11</sup> Там же. — С. 238.

<sup>12</sup> Там же. — С. 237-238.

<sup>13</sup> Там же. — С. 238.

було, будь-які цензурні заборони нічого, крім шкоди для «самодіяльності спекулятивної думки» заподіяти не могли.

Якщо досі йшлося про обставини духовного гатунку, що негативно позначилися на стані філософії у духовних школах, то тепер належить сказати кілька слів і про обставини зовсім не духовно-теоретичні, які так само згубно впливали на характер як усієї академічної науки, так і філософії зокрема. Наведемо з цього приводу може й надто розлогі, проте дуже красномовні міркування О.Введенського: «Хоча викладання філософії в духовних академіях, з моменту їхньої організації у вигляді вищих навчальних закладів, тобто з 1809 р. жодного разу не переривалося, однак аж до 1869 р. [рік прийняття нового академічного статуту — А.Т.] воно відбувалося за край несприятливих обставин... Умови, що не сприяли розвиткові духовної філософії до 1869 р. були вкорінені в загальній організації нашого духовенства та в зумовленому нею порядку життя духовних академій. Чорне духовенство необмежено панувало над білим; усі вищі та впливові посади як в академії (ректора, інспектора), так і поза її межами обов'язково обіймали ченці, причому долею всіх, хто служив у академії, самовладно керував ректор, отож академії до 1869 р. вирізняються насправді ректорським автократизмом. Далі, в усьому віддавалася перевага особам, ладним прийняти чернецтво... Богословські науки мусили викладатися виключно ченцями. Щодо викладачів з мирян, то вони були у якнайсумнішому становищі, а на священників дивилися край неприхильно, мотивуючи це тим, що буцімто пресвітерські обов'язки мусять заважати викладацьким... Ординарних професорів до 1869 р. було лише третина всіх викладачів, тому дуже нескоро можна було дослужитися до ординатури. А отримували вони, приміром, у 40-ві роки по 715 крб. щорічно; а екстраординарні та бакалаври — по 358 крб. щорічно. Вже навіть ці умови, взяті загалом, викликали дуже часто втечу з академічної служби... Духовна філософія розглядалася начальством як служниця богослів'я. А останнє знаходилося обов'язково в руках ченців, багато з яких, приймаючи чернецтво з мирських міркувань, розглядали свою викладацьку діяльність лише як проміжний ступінь. Тому вони далеко не завжди були добре обізнані навіть у богослів'ї, а між тим мали величезний вплив на все життя в академії. Тож який вплив мусили справляти на служницю їхні власні науки? Додамо сюди, що призначення на вакантні викладацькі посади здійснювалося суто формальним чином: з-поміж тих, хто тільки-но скінчив

курсу обирали першого за своїми загальними успіхами, без будь-якої уваги не лише до його схильностей, але й навіть без будь-якої уваги до набутих ним спеціальних знань... Нарешті, пам'ятаймо, що професор, якого призначали й звільняли незалежно від викладацької ради, ніколи не відчував себе захищеним від сваволі не лише свого безпосереднього керівництва, а й навіть своїх рівних співробітників, що прийняли чернецтво. А коли останнє приймали зі службових міркувань, то воно, звісно, не захищало від марнославства, бундючного самолюбства, заздрощів та ін., а, навпаки, ще й посилювало їх. Тому талановиті професори іноді зазнавали гонінь саме за свій талант, за здатність впливати на студентів... Доходило до того, що один з професорів філософії боявся гарно читати (хоч насправді довів свою здатність до цього) й навмисне читав просто по книзі, без жодних пояснень до неї, монотонним голосом, перериваючись навіть посеред слова, а не лише речення... Важко повірити, що академічні студенти були доведені до того, що віддавали перевагу професорам, які неясно викладають свій предмет... Природне прагнення молоді до розумової самодіяльності доводилося вдовольняти шляхом розгадування туманних висловлювань професора»<sup>14</sup>.

Все це слід пам'ятати, ведучи мову про філософію в духовних академіях. Адже нині існує велика спокуса звільнившись від радянських стереотипів, що вбачали в академіях лише «розплідники попівщини», перетворити їх на осередки гуманізму та вільного філософствування, вдаючися до інших крайнощів. Пам'ятаймо, що філософію в академіях запроваджувала та сама царська адміністрація, що виганяла її з університетів. І робилося це аж ніяк не заради того, аби надати їй «самодіяльність спекулятивної думки», як це хотів зобразити Г.Флоровський. Філософія як «вимушене зло» повинна була втримуватися в межах благонадійності та лояльності міцними леццатами духовної цензури. І тут перед нами постає черговий парадокс вітчизняної історії: у нас філософія виникає, досягає та промовляє про себе на весь голос саме там, де вона, згідно з урядовими задумами, повинна була перебувати у глибокій мовчанці, як і личить справжній «служниці» — в духовних академіях. А особлива роль у їхньому становленні належала академії Київській.

<sup>14</sup> Введенский А.И. Судьбы философии в России. — С. 33-36.

Незважаючи на те, що обставини, які супроводжували відкриття Київської духовної академії (КДА) аж ніяк не належать до історичних таємниць, навколо них нині посилено створюються міфи, покликані потішати чиесь національне самолюбство. Одним із них є міф про те, що КДА, яка виникла на основі Києво-Могилянської академії, успадкувала від цього найстарішого у нашій країні навчального закладу славетні філософські традиції, що й забезпечило такий високий рівень філософствування в КДА з одного боку, й надало йому неповторного колориту (київського — в кращому випадку українського — за повного браку відчуття історичної реальності). Нажаль, це не просто не зовсім відповідає історичній правді, але й являє собою відверту неправду.

На момент початку реформ системи духовної освіти Києво-Могилянська академія перебувала у стані глибокого занепаду, аж ніяк не нагадуючи про свою колишню славу. Власне її безнадійне становище (як і інших подібних до неї навчальних закладів) і зробило актуальною реформу 1808 — 1814 рр. Причини, що зумовили занепад Києво-Могилянської академії, були різними.

Вкажемо на причини зовнішні, зокрема на ставлення до академії, що склалося при імператорському дворі. З часів Катерини II, що ставилася з неприхованою неприязню до академії — дітища козацької вольниці з її комплексом самостійності та зверхності, починаються неодноразові спроби її реформування на щось подібне до університету — спроби, однак, невдалі, якщо не вважати удачею позбавлення її всіх привілеїв та фінансової підтримки, посилену русифікацію та скорочення курсу навчання.

Менш за все, проте, занепад Києво-Могилянської академії можна пояснити виключно зовнішніми утисками. Академія багато в чому стає жертвою власної нездатності до реформування: те, що у XVII столітті на східному узбіччі європейського світу могло сприйматися як останнє слово просвіти та філософії, на початку XIX століття вже справляло враження абсолютного анахронізму. З форпосту передової освіченості Києво-Могилянська академія перетворилася на заповідник середньовічного школярства. Характеру освіти в академії цілком відповідали і її викладачі. Саме через це в реформах олександрівської доби Києво-Могилянській академії місця не знаходилося: для нових академій вона не могла надати ні педагогів, ані студентів.

Зазначимо, що кадрова проблема була проблемою номер один у процесі здійснення реформи. Цим і було зумовлене вже згадуване рішення про відкриття в першу чергу Санкт-Петербурзької академії, покликаної підготувати викладачів для Московської, Києва та Казані. Проте нові академії потребували не лише викладачів, а й слухачів. Це й визначило остаточно долю Києво-Могилянської академії: найкраще, що змогли з нею зробити, це ліквідувати її у 1817 році та заснувати замість неї семінарію, покликану підготувати перших слухачів Київської духовної академії. За два роки зробити це вдалося, і 18 вересня 1819 року нову академію було відкрито. З Києво-Могилянською академією її пов'язувала лише територія Братського монастиря (причому тільки через те, що територія Кирилівського монастиря, де планувалося розташувати академію, була зайнята військовим будинком для інвалідів та богадільнею). А зберігати філософські традиції Києво-Могилянської академії тут було просто нікому: адже, як і передбачалося, і ректор, професор богослів'я М. Богданов-Платонов, і перший викладач філософії І. Сковрцов прибули до Києва із Санкт-Петербурга.

Отже, початок філософських студій у КДА пов'язаний з іменем Івана Михайловича Сковрцова (1795 — 1863). Син псаломщика з Аразамасу, Сковрцов навчався у Нижегородській семінарії, звідки був направлений до Санкт-Петербурзької духовної академії, де став магістром другого курсу (1814 — 1817). У 1817 році він починає роботу в Київській семінарії, з 1819-го обіймає кафедру філософії у КДА, у 1820-му приймає священство і навіть стає кафедральним протоієреєм Києво-Софійського собору.

І. Сковрцов був глибоко переконаний у необхідності філософської освіти: «Філософія в усій її силі необхідна в академії. Це потреба доби, й без неї вчитель Церкви не матиме вартості перед своїми учнями»<sup>15</sup>. Однак вкорінити «філософію в усій її силі» Сковрцову було вкрай складно внаслідок квалості його особистого філософського обдарування. До початку 30-х років у філософії, що викладалася латиною, панувало вольфіанство, а визначити власні філософські уподобання Сковрцова, виходячи з його творів, виявляється справою нелегкою. Серед його творів вкажемо ще студентську працю «Про склад людини», статті «Про філософію Платона», «Про філософію Ешенмайера», «Критичний огляд вчення древніх про істинне благо людини»,

<sup>15</sup> Флоровский Г. Пути русского богословия. — С. 240.

«Критичний огляд Кантової релігії в межах одного розуму», «Нотатки з моральнісної філософії».

Через невизначеність власної філософської позиції Скворцова можна лише на рівні констатації фактів сказати, що у своїй діяльності він звертав увагу (але чи зазнавав впливу?) на Лейбніца та вольфіанство, Канта, Шеллінга, Якобі, Фіхте та Гегель симпатій у нього не викликали. Скворцов, який отримав непогану для свого часу природничу освіту, намагався поєднувати філософські та природничо-наукові ідеї. Але, і це було для нього програмною вимогою, і філософські, і природничо-наукові ідеї він намагався поєднати з істинами одкровення. Віра як «безпосереднє відчуття істини» для нього — перший та найважливіший ступінь пізнання.

Показово, що дослідники, які намагалися охарактеризувати філософський світогляд Скворцова, наражалися на відчутні утруднення через його невизначеність. Так, В.Зеньківський стримано зауважував: «Скворцов написав дуже багато праць з історії філософії (давньої та нової), проте по суті проблем висловлювався мало, не без відтінку скептицизму», а вчення про пізнання «висловлено у нього в таких загальних та розпливчастих рисах, що неможливо зробити жодного висновку щодо гносеологічних поглядів Скворцова»<sup>16</sup>. Цю коротку оцінку В.Зеньківського можна посилити ремаркою Г.Шпета, висловленою з притаманним йому сарказмом: «В особі Скворцова... ми отримуємо один із перших зразків тієї незугарної суміші текстів Святого Письма й цитат з популярних природничо-наукових книжок, якою, з метою «гармонізування» до останнього часу рясніли твори духовно-академічних письменників... Може найтонша річ у ньому — здатність «філософствувати» без змісту, обмежуючись лише формально-логічними зіставленнями філософських формул та положень»<sup>17</sup>.

Якщо спробувати побачити у Скворцові оригінального мислителя (що, без сумніву, приречене на невдачу), то кінець кінцем доведеться визнати абсолютну слушність Г.Шпета. Так само не можна не визнати слушною і його оцінку ролі, що її відіграв Скворцов у становленні академічної філософії, ролі суперечливої, як, власне, і сама духовна філософія: «Загалом Скворцов, мабуть, найконсервативніший з-поміж духовно-академічних філософів, що усвідомили необхідність

<sup>16</sup> Зеньковский В.В. История русской философии. — Т. 1. — С. 313.

<sup>17</sup> Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии. — С. 189-190.

спушити з мертвої точки вольфганської філософії та в той же час прагнули зберегти вже усталену традицію»<sup>18</sup>.

Та все ж головна заслуга Скворцова належить не стільки його науковій, скільки педагогічній діяльності, адже йому вдалося виховати вже серед слухачів першого курсу КДА її майбутнього ректора архімандрита Інокентія (Борисова), протягом діяльності котрого в академії буде вихована ціла плеяда філософів, що складуть славу «київській школі».

Іван Олексійович Борисов (Інокентій) (1800 — 1857 [іноді вказується 1855]) народився в сім'ї священника в м. Слєць. По закінченні Орловської семінарії став студентом першого набору КДА. Одразу по закінченні академії приймає чернецтво, що, у повній відповідності зі змальованим вище духом академії, відкривало перед ним можливість для успішної кар'єри на академічному терені. Його переводять до Санкт-Петербурзької семінарії інспектором, а пізніше — до Санкт-Петербурзької академії; він за три роки стає архімандритом та екстраординарним професором богослів'я — науки, монополія на викладання якої належала, як відомо, чернецтву. З 1830 по 1841 рік він обіймає посаду ректора КДА, водночас будучи професором богослів'я. В подальшому він повністю віддається суто церковній кар'єрі, яка увінчалася саном архієпископа Херсонського і Таврійського.

Доля арх. Інокентія дуже показова для історії вітчизняної філософії: адже дуже часто вплив на її розвиток справляли люди або далекі від царини професійної філософії, або філософи, чия літературна спадщина обмежувалася кількома листами; величезного впливу наша філософія зазнавала з боку інших галузей культури — мистецтва, літератури, богослів'я. Арх. Інокентій належить до того типу діячів, котрі, не будучи філософами у прямому розумінні цього слова, справили на розвиток філософії надзвичайно суттєвий вплив. Не дивно, що історики вітчизняної філософії, які подекуди дотримувалися протилежних поглядів, вважають за необхідне відзначити його внесок у розвиток філософії, хоча сутність його філософських поглядів легко може бути висловлена в одному абзаці.

Так, М. Бердяєв писав: «Єдиний ієрарх церкви, якого слід згадати, коли говорити про російську релігійну філософію, це архієпископ Інокентій... Архієпископа Інокентія можна назвати радше філософом, ніж богословом. Він... пройшов через ні-

<sup>18</sup> Там же. — С. 194.

мецьку філософію й мислив дуже вільно»<sup>19</sup>. Цікавою є думка Д.Чижевського, що підкреслює роль російського елементу у формуванні «київської школи» — думка дуже важлива у світі сучасних спроб «націоналізації» спадщини мислителів, що вийшли зі стін КДА: «У Київській Академії на ґрунті старої філософської традиції почався розквіт студій сучасної філософії. До цього розквіту філософських студій спричинилися найбільше два росіянина — професор філософії в Академії з 1819 до 1849 р. протоієрей І.Скворцов (1795 — 1863), а найбільше учень Академії Інокентій Борисов (1800 — 1857), професор богослов'я в Академії в 1830 — 1840 рр., пізніше архієпископ Херсонський, славетний проповідник. Зокрема, останній з них був добрим знавцем філософії німецького ідеалізму, і з впливом його зустрічаємось усюди, де бачимо у ті часи щось філософічно визначного в Академії (цікаво, що, напр., російські гегеліянці тих часів Н.Станкевич та М.Бакунін згадують Інокентія як великого знавця німецької філософії)»<sup>20</sup>.

Дуже красномовним є позитивний відгук про арх. Інокентія гіперкритично налаштованого щодо академічної філософії Г.Шпета: «За його ректорства академія звелася на ноги... Його лекції з основного богослів'я, або, як він сам це називав, «релігієзистики», просякнуті серйозним філософським тоном та виявляють його вельми глибоку й розуміючу обізнаність з філософією, включаючи сучасні йому вчення... Як свідчать історики філософії, у 30-х та 40-х роках в ній особливо квітла філософія... Приписати це пробудження інтересу до філософії одному Скворцову неможливо ані за його напрямком, ані через його нездарність. Безперечно, цим академія була зобов'язана, мабуть, у більшій мірі Інокентію, інтерес якого до сучасної філософії співпадав з настроями часу»<sup>21</sup>.

Сутність «філософської справи» арх. Інокентія полягала в тому, що він, не будучи сам оригінальним філософом, усвідомлював роль філософії в її сучасних формах для богословської освіти та створив умови, що дозволили виховати цілу плеяду оригінальних мислителів, які пройшли гарний вишкіл західною філософією. Адже головною перепорою на шляху до створення

<sup>19</sup> Бердяев Н.А. Русская идея // О России и русской философской культуре. — М., 1990. — С. 208.

<sup>20</sup> Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 101-102.

<sup>21</sup> Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии. — С. 197-198.

«національної філософії», як того прагнули діячі духовних шкіл, був не брак «національності», а разюча невідповідність риння філософування вітчизняних «любомудрів» рівневі, якого досягла світова (що для них ототожнювалася із західною) філософія. Належало пройти західну школу. Причому зробити це не шляхом чергового запрошення «філософів другого ешелону» з-за кордону, що, як правило, призводило до значних прикрас-тей, і не шляхом упертого слідування застарілим латинським підручникам. Зробити це було можливо лише через засвоєння в усій повноті досягнень найновішої західної, в першу чергу німецької філософії.

Арх. Інокентій чудово усвідомлював це завдання. Вже під час його перебування у Петербурзі Санкт-Петербурзька академія переживає справжній вибух інтересу до філософії. Спогади сучасників свідчать, що студенти часто менш ніж за півроку оволодівали німецькою мовою, щоб бути в змозі слідкувати за останніми досягненнями німецької філософії. Прийшовши до Київської академії, новий ректор робить кроки, надзвичайно важливі для філософії, причому саме філософії «національної».

Так, за ініціативою арх. Інокентія з 1831 року було впроваджено викладання російською мовою — крок величезної значущості. Віднині філософія перестала мати характер «іноземної премудрості», який неминуче накладала на неї чужа мова викладу. Водночас це стало могутнім стимулом для розробки власної філософської мови.

Іншим важливим кроком стала відмова від дотримання у викладанні, як це вимагалось Комісією духовних училищ, посібника Вінклера, що на той час перетворився на абсолютний анахронізм. Віднині професори зобов'язувалися самі розробляти власні курси філософії. Цікаво, що впродовж усього ректорства арх. Інокентія (і навіть довше — до 1849 року) кафедрі філософії обіймав І.Скворцов, однак саме з богословом Інокентієм історики академічної науки пов'язують «філософське піднесення» у Київській академії.

Вести мову про власні погляди арх. Інокентія дуже важко. Найбільшого успіху він домогся в галузі, якнайменше піддатній історичній оцінці — у проповідництві. Своєї найвищої слави він зазнав саме як красномовець. У богослів'ї він — типовий представник християнського гуманізму, опертого на духовний досвід Просвітництва та Романтизму (не дивне тому його негативне ставлення до Середньовіччя як до доби мра-

кобісся). Він продовжує сентименталістські та містичні традиції початку століття з його «сердечним богослів'ям», вважаючи серце осередком духовного життя. Це вкотре засвідчує, що «кордоцентризм» для тодішнього богослів'я був чимось типовим аж до банальності.

Богословські погляди арх. Інокентія наражалися на критику з боку таких авторитетних опонентів як митрополит Московський Філарет. З метою перевірки обґрунтованості звинувачень його поглядів у «неологізмі» навіть було призначене негласне слідство. Жодного «неологізму», однак, у його побудовах відшукати не вдалося, бо, як казав сам Філарет Московський, в Інокентія замало міркувань і забагато уяви. Проте, якщо звинувачення у богословському раціоналізмі й не вельми ґрунтовні, не можна не визнати, що Інокентій висловлював і абсолютно неприйнятні з догматичної точки зору погляди, зокрема про передіснування душі або творіння світу не в часі, а у вічності. Велику увагу арх. Інокентій приділяв христології. Ще студентом він пише курсову роботу «Про моральнісний характер Ісуса Христа». Пізніше дуже популярною стане його книга «Останні дні життя Ісуса Христа». Проте й цю галузь богослів'я він новими ідеями не обдарував. Усе його богослів'я було скоріше літературно-проповідницьким. Цей умонастрій позначився і на заснованому ним у 1837 році при Київській академії журналі «Воскресное чтение».

Що ж до філософії, його симпатії беззастережно схилилися до філософії німецької. Але й тут можна вести мову не більш ніж про симпатію.

Ознайомлення з діяльністю Інокентія справляє враження своєрідного протиріччя між його власною значущістю як богослова та філософа та роллю, що її він об'єктивно зіграв в історії академічної філософії. Духовний образ арх. Інокентія загалом надзвичайно суперечливий. Це чудово відобразив у характеристиці Г.Флоровський: «Інокентія самого більш за все цікавила філософія. Але мислителем він не був. Це був розум гострий та сприйнятливий, але не творчий. Дослідником Інокентій ніколи не був... Лише блискуча манера викладу маскує... постійний брак творчої самостійності. Але завжди це був саме виклад, ніколи не дослідження... Інокентій саме красномовець перш за все... У своїх богословських лекціях Інокентій не був самостійний... Замість богослів'я в Інокентія завжди лише психологія, замість історії риторика. У справжні глибини духовного життя Інокентій

ніколи не занурювався... Інокентій був еkleктиком... Будь-яка спроба наслідувати Інокентія, або йти за ним виявлялася зрадливою. Послідовників у нього не було й не могло бути, хоча й були невдалі наслідувачі... В Інокентія була ця здібність захоплювати — Філарет Київський казав навіть про релігійну демагогію... Сміливість Інокентія здебільшого від його спекулятивної безвідповідальності, від того, що рухається він по поверхні... У ранні роки Інокентію дорікали саме за те, що під іменем догматики замість позитивного богослів'я він пропонує філософські вигадки... Проте сам він захоплювався філософією лише емоційно. Його дуже захоплювали багатозначні відповіді філософів, менше турбували його самі питання»<sup>22</sup>.

Отже, не залишивши помітного сліду у філософії, Інокентій створює для неї в академії атмосферу «якнайбільшого сприяння». Але водночас було б очевидним гріхом проти історичної правди вбачати в Інокентії борця за нічим не стримуване вільне філософствування. Він не міг таким борцем бути ані через своє службове положення, ані через свої ширі переконання. У зв'язку із цим вельми показова доля людини, вихованої за часів його ректорства — П.С.Авсенєва (архимандрита Феофана), який викладав філософію у київській академії впродовж багатьох років.

Петро Семенович Авсенєв (1810 — 1852) — ще один родіянин, який стояв у витоків «київської школи». Народився у сім'ї священника у Воронежській губернії. Після закінчення Воронежської семінарії поступив до Київської Духовної академії і закінчив її у 1833 році. У відповідності зі згаданою вище традицією «підбору кадрів» у духовних академіях він стає спочатку бакалавром німецької мови і лише 1836 року починається його філософська діяльність у стінах академії — від бакалавра до ординарного професора та інспектора. До 1850 року він працюватиме у КДА. З 1842 до 1844 року П.С.Авсенєв працює також на філософському факультеті Київського університету. Ще 1844 року він приймає чернецтво. Помер у Римі, будучи ігуменом посольської церкви.

На відміну від Скворцова, Авсенєв вирізнявся безумовним філософським обдаруванням; лекції його супроводжувалися незмінним успіхом. Доводиться лише пошкодувати, що з його великої літературної спадщини збереглася лише мала частка (на-

<sup>22</sup> Флоровский Г. Пути русского богословия. — С. 197-199.

приклад, «Нотатки з психології», видані у 1869 р. у ювілейному «Збірнику з Лекцій колишніх професорів Київської Духовної Академії»). У викладанні психології Авсенев прагнув до синтезу святоотецької аскетичної філософії із досвідом сучасної філософії. Очевидними є його шеллінгіанські симпатії, інтерес до містичної літератури, зокрема до Баадера. Як психолог він переважно спирався на Шуберта. Його погляди часто характеризують як «романтичну психологію». Відзначимо його зацікавленість царинною ірраціонального, безсвідомого, навіть хворобливого. Йому належить одна з перших спроб дати психологічну характеристику російського національного характеру з притаманним йому універсальним, що поєднує західні та східні елементи. «В цій характеристиці, — пише Д.Чижевський, — неясне передчуття деяких думок Достоєвського. З Авсеневицею в особистих зв'язках були «кирило-методієвці»<sup>23</sup>. Цей зазначений Д.Чижевським зв'язок важливий. Росіянин Авсенев з його думками про специфіку національного характеру росіян стає натхненником руху, що зіграв таку вагомую роль у становленні української національної самосвідомості. Ось що Д.Чижевський пише з цього приводу далі: «Але найбільшу роль у пробудженню настроїв романтично-християнських мав відіграти професор Київської академії і деякий час Університету — Авсенев, що його, мабуть, знав Куліш, слухав Білозерський і в особистих зв'язках з яким стояли братчики, позичаючи у нього книжки, читаючи його записки з психології (коли він вже не викладав на університеті), відвідуючи його особисто (напр., Гулак, О.Маркович)... Коли інтерес до українського минулого, до української пісні, до української мови — відживлявся і підтримувався романтичною гарною літературою, коли лінія романтичного націоналізму веде до Максимовича, то настрої християнсько-містичні ведуть нас до Авсенева, або до західних письменників того ж типу (Новаліс, Шуберт, Бурдах)»<sup>24</sup>.

Містико-романтичні настрої були глибоко співзвучними із особистим духовним ладом Авсенева — «сумирного філософа», як іменували його сучасники. Так чернецтво, що, як відомо, могло сприяти академічній кар'єрі, він приймає виключно через внутрішні переконання, вже й без того будучи екстраординарним професором. Його ж академічна доля якнайяскравіше ілюструє як межі, що встановлювалися філософсь-

<sup>23</sup> Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 100.

<sup>24</sup> Там же. — С. 142-143.

кій свободі в академіях, так і межі, до яких доходила духовна свобода самих піклувальників філософії в академічних стінах. Ілюстрацією «свободи» думки тих років може послужити наведена Д.Чижевським «пригода з проф. Авсеневим,.. в якого згоріла книжка Штрауса із університетської бібліотеки, і якого за це притягало міністерство до відповіді, гадаючи, що, може, ця «безумовно заборонена» в Росії книжка дісталася до сторонніх рук»<sup>25</sup>.

Якщо подібне могло трапитися в університеті, то чи варто дивуватися долі курсу Авсенева в академії? «Коли Авсенев почав своє викладання в душі Шубертового шелінґіанізму», — пише Г.Шпет, — він одразу зазнав відповідних дій «з боку осіб, що уважно й співчутливо слідували за ходом і напрямком філософської думки в академії». Професор надав своїм лекціям «більш християнського вигляду», але «і надалі збуджував різноманітні сумніви та розгубленість». Курс зазнав чергової переробки.

Ці випадки тиску на наукове сумління професора лишають тим більш гнітюче враження, що вони стосуються науки й лише науки. Релігійна та богословська благонадійність Авсенева була поза підозрою, як і його покірність виконувати настанови керівництва. Тільки це й давало можливість залишатися на кафедрі. Ймовірно, Авсеневу довелося зазнати тиску, по-перше, з боку ректора, в майбутньому знаменитого проповідника архієпископа Херсонського Інокентія (Івана Борисова), і, по-друге, київського митрополита Філарета (Амфітеатрова)... «Відомо, що іспити з філософії, що їх приймав митрополит Філарет, інколи дорого коштували Феофану (Авсеневу — А.Т.)... Він лише сумирно підкорявся своїй долі, щиро поважаючи чистоту мотивів, через які чинили напади на його філософію»<sup>26</sup>.

Про всі ці факти, що супроводжували діяльність Авсенева, як, між іншим, і викладання філософії загалом, слід пам'ятати, аби не перетворювати академії на оазиси філософії, вочевидь суперечачи історичній правді. Як бачимо, для філософії у Київській академії Інокентій був не лише мудрим опікуном, але й чутливим цензором; сприяючи її розвиткові він сторожко слідував за мірою її благонадійності. Інакше,

<sup>25</sup> Там же. — С. 173.

<sup>26</sup> Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии. — С. 196-197.

однак, і бути не могло. Оцінювати перші кроки філософії у КДА слід за їхніми наслідками. А наслідком стало виховання за перші десятиліття існування академії групи філософів, що поширили філософію в усі головні наукові центри тогочасної Росії. До багатьох з них можна застосувати епітет «перший». В.М.Карпов — перший філософ, що подарував російському читачеві «усього» Платона, О.М.Новицький — перший автор фундаментального дослідження з античної філософії, С.С.Гогоцький — автор «Філософського лексикону», першої вітчизняної філософської енциклопедії, і, нарешті, П.Д.Юркевич — просто «перший» — мислитель, що відіграв величезну роль у становленні національної філософії і водночас за своєю значущістю виходить за будь-які національні межі. Вже простого переліку цих імен достатньо, щоб зробити висновок: народження самобутньої філософії у Київській Духовній академії відбулося.